

Kapitel 7

Europa som historiebevidsthed Om historiebevidsthedens kendetegn, brugsværdi og kvalitet

Det står i dag klart, at dansk historiedidaktisk tænkning på flere punkter er blevet afgørende ændret i løbet af 80'erne og begyndelsen af 90'erne. Det er ligeledes åbenbart, at flere af ændringerne må tilskrives det forhold, at 'historiebevidsthed' er blevet gjort til historiedidaktikkens nye nøglebegreb og omdrejningspunkt. Men mange af de videre konsekvenser af dette historiedidaktiske paradigmeskift er på ingen måde klare eller åbenbare - heller ikke for fortalernes for den pågående omkalfatringen af historiedidaktikken.

Arbejdet med at indkredse og klarlægge historiedidaktikkens empiriske, teoretiske og normative grundlag står fortsat som en vigtig og påtrængende opgave. For det er med henvisning til det grundlag, at historiedidaktikere må kunne begrunde ikke kun, at det er vigtigt, at børn, unge og voksne bearbejder og videreudvikler deres historiebevidsthed, men også i hvilken retning en sådan bearbejdning og videreudvikling kan/bør gå i et samfund, der ønsker at være demokratisk såvel som omverdensansvarlig.

Empiri - ja, men hvilken?

Skal arbejdet med historiedidaktikkens grundlag fremmes, må der iværksættes en målrettet udforskning af de reelt eksisterende for-

mer for historiebevidsthed og deres faktiske brugsfunktioner. Debatten om historiebevidsthedens dannelse, former og funktioner vil hermed få et tiltrængt empirisk referencepunkt.

Det vil da blive muligt at tage stilling til historiedidaktiske analyser ud fra almindelige faglige kriterier - altså overveje om en given analyse fremstår som rimelig rammende, præcis og holdbar i lyset af den valgte problemstilling, de anvendte nøglebegreber samt det foreliggende empiriske datamateriale. Hertil kommer, at historiedidaktiske overvejelser over, hvilke former for historiebevidsthed der bør fremmes og udvikles, samtidig vil få et bedre grundlag - og altså kunne ske på baggrund af indsigt i de faktiske forhold og foreliggende muligheder.

Skal den historiedidaktiske debat komme afgørende videre, er der brug for en udforskning af de faktiske forefundne former for historiebevidsthed. Mange historiedidaktikere er i dag enige om det forhold. Det har nemlig længe stået klart, at der findes et betydeligt misforhold inden for den historiedidaktiske forsknings- og refleksionsfelt. Medens der her findes utallige teoretiske/normative udredninger, er der kun få empiriske analyser. Og derfor er kravet om mere historiedidaktisk empiri blevet fremsat med stadig mere styrke og eftertryk.¹

Der er således gode grunde til, at interessen for at gå i gang med empiriske undersøgelser har været støt stigende gennem de senere år. Frugten af denne insats er også begyndt at vise sig. De mest oplagte eksempler er at finde i en tysk sammenhæng: dels Bodo von Borries' sammenskrivning af sine tidligste undersøgelser i *Geschichtslernen und Geschichtsbewusstsein. Empirische Erkundungen zu Erwerb und Gebrauch von Historie* (1988)², dels den samling case-studier, som von Borries har udgivet sammen med Hans-Jürgen Pandel og Jörn Rüsen under titlen *Geschichtsbewusstsein empirisch* (1991).

Samtidig må det dog understreges, at en satsning på historiedidaktisk empiri på ingen måde udgør en trylleformular eller et trolddomsmiddel, med hvilket man på en hurtig og enkel måde kan løse historiedidaktikkens mest presserende problemer. Megen værdifuld forskningstid og -energi kan let ødes væk på empiriske undersøgelser. Lige så berettiget og velbegrundet kravet om mere historiedidaktisk empiri er, lige så vigtigt er det at følge dette krav op med et krav om en perspektivrig empiri - altså at de

empiriske undersøgelser skal kunne bruges til at bearbejde og besvare væsentlige og påtrængende spørgsmål inden for det historiedidaktiske forsknings- og -refleksionsfelt.

Påtrængende spørgsmål

Der er flere spørgsmål, som det i dag er påtrængende at få taget op, bearbejdet og besvaret. Jeg vil her opholde mig ved to sæt spørgsmål.

Det første vedrører definitionen af begrebet 'historiebevidsthed' - altså hele spørgsmålet om hvad historiebevidsthedens essentielle kendetegn egentlig er. At definere 'historiebevidsthed' som samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning er i disse år ved at blive bredt accepteret i en dansk sammenhæng. Imidlertid viser det sig, at en hel del historielærere og -didaktikere i praksis finder det ganske svært at tage denne definition helt på ordet.

Det er ikke sammenhængen mellem fortidsfortolkning og samtidsforståelse, som volder vanskeligheder - den er for så vidt både velkendt og veldokumenteret. Derimod står mange tøvende eller skeptiske over for det at betragte fremtidsforventninger som en central og integreret del af menneskers historiebevidsthed. Der er derfor god grund til at overveje, om nævnte definition af historiebevidsthed blot er at opfatte som en ganske smart, men dog teoretisk fortænkt konstruktion. Eller om der gives gode belæg for at betragte fremtidsforventning som en integreret del af menneskers historiebevidsthed.

Det andet sæt af spørgsmål, der trænger sig på, vedrører historiebevidsthedens betydning og kvalitet. Det problemkompleks kan ikke behandles uafhængigt af det første. Enhver tale om historiebevidsthedens betydning og kvalitet forudsætter, at dens kendetegn er blevet indkredset og bestemt.

Der er i dag et udtalt behov for at få klarlagt de funktioner, som en historiebevidsthed faktisk udfylder i menneskers liv og samliv - altså få afklaret, hvad jeg vil kalde historiebevidsthedens socio-kulturelle relevans og brugsværdi. Der er ligeledes behov for at få drøftet, om det er muligt at skelne kvalitativt mellem forskellige slags historiebevidsthed. Og i givet fald hvad kriterierne for en sådan skelnen er. Her er det imidlertid vigtigt at fremhæve, at spørgsmålet om historiebevidsthedens kvalitet ikke kan behandles

uafhængigt af relevansanalysen. Kvalitet må selvfølgelig ses i forhold til de socio-kulturelle funktioner, som historiebevidstheden skal udfylde, ellers giver det ikke megen mening.

Der er således historiebevidsthedens kendetegn, brugsværdi og kvalitet, der skal tages op til drøftelse i det følgende.

Historiebevidsthed: en fagoverskridende helhed?

Spørgsmålet om historiebevidsthedens kendetegn må tages op til fornyet overvejelse og diskussion. Det er i dag et manifest behov for at få afklaret, om historiedidaktikere og -lærere ønsker at tage definitionen af 'historiebevidsthed' som et samspil mellem fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning på ordet eller blot på skrømt.

Problemet er væsentligt og uomgængeligt, da der ofte kan påvises et betydeligt misforhold mellem de principielle teoretiske begrebsbestemmelser og de mere kontante didaktiske analyser. Lad mig tage et enkelt tysk eksempel: en sammenligning af Karl-Ernst Jeismanns forståelse af 'historiebevidsthed' med hans forståelse af skolefaget 'historie'.

I *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (1979/85) fastslår Jeismann med eftertryk, at "Geschichtsbewusstsein [umgreift] den Zusammenhang von Vergangenheitsdeutung, Gegenwartsverständnis und Zukunftsperspektive" og gør samtidig "Geschichtsbewusstsein" til "zentrale Kategorie der Didaktik der Geschichte".³ I *Thesen zum Verhältnis von Politik- und Geschichtsunterricht* (1992) skelner han derimod klart mellem de opgaver, som skolens historiefag og samfundsfag skal varetage. Og han gør det med den begrundelse, at 'historie' skal beskæftige sig med fortiden, hvori- mod 'samfundsfag' vedrører nutiden.⁴

Det er ikke videre vanskeligt at forklare, hvorfor et misforhold mellem den teoretiske begrebsbestemmelse og den skolenære didaktiske analyse ofte gør sig gældende. Grunden er formentlig den enkle, at 'historiebevidsthed' - defineret som samspillet mellem menneskers fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning - er et helhedsbegreb, der er fagoverskridende og grænsesprængende i forhold den form for arbejdsdelt tænkning, der fortsat kendetegner mange videnskabs- og skolefag. Begrebet 'historiebevidsthed' sætter eksempelvis et stort spørgsmålstejn ved den form for faglig specialisering, der er blevet opbygget om-

kring tidsaksen: fortid (= historie), nutid (= samfundsvidenskab) og fremtid (= fremtidsforskning).

Misforholdet mellem teoretisk begrebsbestemmelse og skolenær didaktisk analyse kan imidlertid ikke uden videre fjernes eller ophæves. Tages definitionen af 'historiebevidsthed' på ordet, kommer man ikke alene i konflikt med, men må i praksis også overskride den traditionelle fagopdelte tænkemåde. Og omvendt. Opfattes de velkendte faggrænser som gode og hensigtsmæssige, er der ikke noget manifest og påtrængende behov for et begreb som 'historiebevidsthed'.

Der må derfor spørges: er det definitionen af 'historiebevidsthed', der udgør problemet? - altså overveje om der gives gode grunde til at opgive eller modificere den nævnte definition. Eller: er det snarere bestemte former for arbejdsdelt fagtænkning, der udgør problemet? - altså overveje om der gives gode grunde til at overskride den traditionelle fagdeling og forsøge at etablere nye og anderledes former for fagtænkning. Og opfølgende må der spørges: kan dette problemkompleks behandles empirisk? Og i givet fald: hvordan?

Skal der gives et empirisk begrundet forsvar for begrebet 'historiebevidsthed', må det omfatte flere forhold. Det må for det første indbefatte en påvisning af, at 'historiebevidsthed' i egentlig forstand ikke er en fortænkt teoretisk konstruktion, men derimod en reelt eksisterende form for tænkning i vort samfund. Det må altså kunne vises, at mennesker faktisk sammenkobler deres fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning. Det må for det andet indbefatte en påvisning af, at en sådan sammenkobling af fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning ikke sker i tilfældige eller ligegyldige livssammenhænge, men derimod udfylder en eller flere betydningsfulde funktioner i menneskers liv og samliv. Og det vil for det tredje være en fordel, hvis det kan påvises, at selv fagfolk under tiden overskrider den arbejdsdelte fagtænkning med henblik på at etablere en sammenhæng mellem fortid, nutid og fremtid - altså at de søger at oparbejde fagligt kvalificerede former for historiebevidsthed.

Hvis et sådant empirisk begrundet forsvar kan fremlægges, bør historiedidaktikere og -lærere begynde at tage definitionen af 'historiebevidsthed' helt på ordet i stedet for som hidtil at gøre fortidsfortolkningen til det centrale og væsentlige og dermed i

praksis tilpasse begrebet til en traditionel faghistorisk tænkemåde.

Europa som eksempel

Et overbevisende empirisk forsvar for begrebet 'historiebevidsthed' kan ikke fremlægges. Dog kan det antydes, hvorledes dele af et sådant forsvar kunne tage sig ud. Det kan gøres ved at se på hvornår, hvorfor og hvorledes mennesker de facto samtænker fortidsfortolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning.

For at gøre dette må et eksempelmateriale udvælges. Jeg har udvalgt det således, at Europa udgør det fælles referencepunkt. Baggrunden er, at det er kommet til at stå mere og mere klart for mig, at den danske Europadebat om at afvise eller tilslutte sig EF-unionen/Maastricht - i betydelig grad - kan ses som en kamp med og om danskernes historiebevidsthed. Debatten er et både godt og relevant eksempel på, hvorledes kvinder og mænd bruger deres historiebevidsthed i praksis. Den førte Europadebat viser, hvorledes fortidsfortolkninger blev mobiliseret både for at udbygge og perspektivere samtidsanalysen og for at opstille og vurdere fremtidsforventninger. Og det skete i en situation, hvor den danske befolkning stod ved en korsvej, hvor vigtige valg skulle gennemtænkes og træffes.

Jeg vil dog ikke forsøge på at afdække historiebevidstheden hverken i den 'folkelige' eller i de professionelle politikeres Europadebat. Det ville føre alt for vidt. Jeg vil derimod se på former for historiebevidsthed i nyere faglitteratur om Europa. De mere bearbejdede og komplekse former kommer dermed til at stå i centrum - hvad der kan være en fordel, hvis spørgsmålet om historiebevidsthedens kvalitet også skal tages op. De udvalgte fagfolk og skrifter gør ikke krav på at indkredse, hvad der er det fremherskende eller typiske i sociologisk forstand. De skal for så vidt blot indfange og blotlægge nogle af de faglige former for historiebevidsthed, der faktisk udarbejdes og anvendes i disse år. En vis spredning er dog blevet tilstræbt i såvel forfatterernes faglige som deres nationale baggrund.

Fortid - nutid - fremtid

Forfattere og tekster vil blive præsenteret samtidig med, at jeg ser på, hvorledes forholdet mellem fortidsfortolkning, samtidsana-

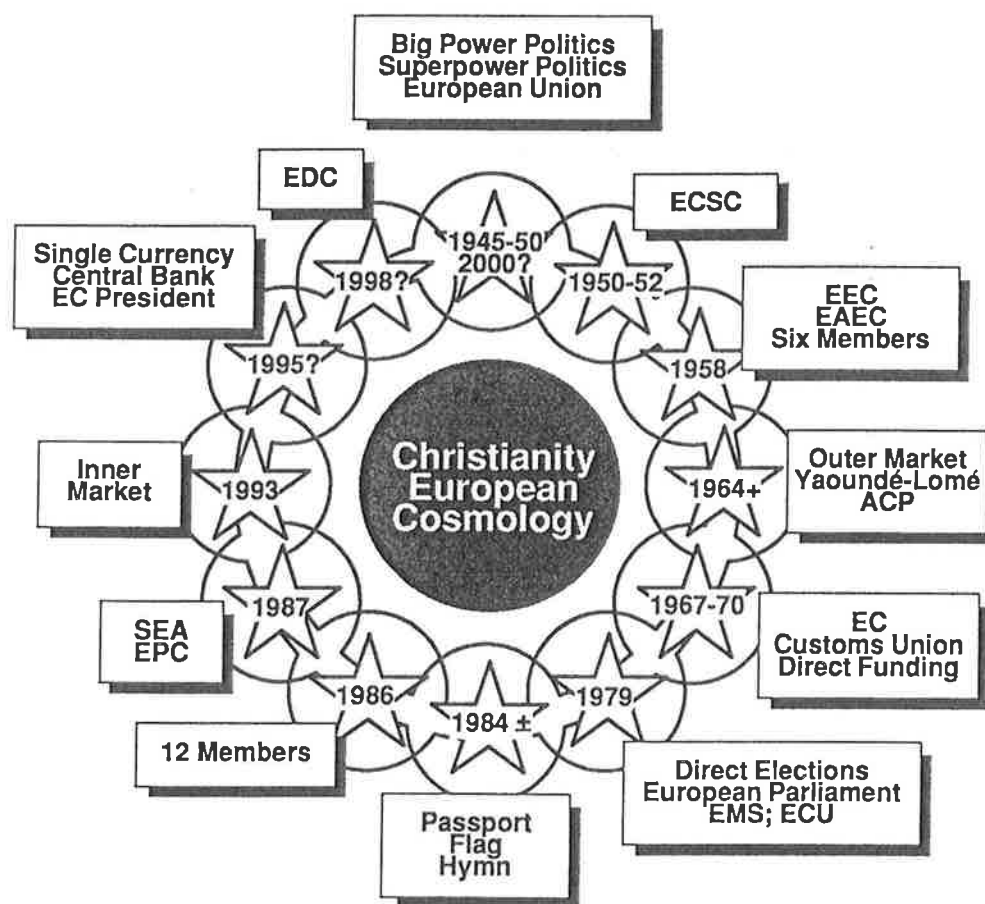
lyse og fremtidsforventning er blevet håndteret i den udvalgte faglitteratur.

Johan Galtungs *Europe in the Making* fra 1989 er den første tekst, som jeg har set på - en bog, som han selv betragter som et modspil til både Edgar Morins *Penser l'Europe* (1987) og til Hans Magnus Enzenbergers *Ach Europa* (1987). Galtung er af fødsel nordmand, men må snarere opfattes som en af vor tids mange inter- eller overnationale akademikere. Af uddannelse er han matematiker og sociolog, den mest dækkende fagbetegnelse for hans nuværende virke er imidlertid fredsforsker - et udpræget tværfagligt forskningsfelt.

Europe in the Making er på samme tid en analyse af og et forsøg på at intervenere i udviklingsforløb i Europa. Derfor udgør det europæiske kontinent kerneområdet i analysen. Galtung medtænker dog hele tiden den globale baggrund, fordi en sådan anses for nødvendig for at forstå de udfordringer og muligheder, som eksisterer i og for Europa i dag.

Galtungs opmærksomhed er især rettet mod tidsrummet fra den anden verdenskrig til 1988/89. Men i fortidsfortolkningen medtænkes også de lange linier i europæisk historie. Galtung inddrager således forhold fra Romerriget, middelalderen, reformationen samt perioden med nationalstaternes dannelse og udfoldelse. Det gøres, fordi uden denne baggrund kan man ikke forstå forholdet mellem de mange forskellige Europaer, der eksisterer i dag. Også fremtidsforventningen indtager en betydelig plads i Galtungs fremstilling. Han gør således et ihærdigt forsøg på at fremskrive udviklingen i Europa indtil år 2000. Alt i alt fremstår *Europe in the Making* som et spændende og kontant eksperiment i at samtænke fortid, nutid og fremtid.

Europa - historiens återkomst (1992) er et af de seneste svenske bidrag til den løbende analyse af og debat om Europa. Den er resultatet af et større forskningsprojekt om 'nationalstatens krise' - et projekt som under Sven Tägils ledelse er blevet gennemført ved Historiska institutionen ved Lunds Universitet. Syv forskere har deltaget i projektet, hvoraf hovedparten er historikere af uddannelse. Gruppen omfatter også en sociolog. Og det er værd at nævne, at Tägil selv er professor i konfliktforskning og har tidligere beskæftiget sig en hel del med fremtidsstudier.⁶

Uret som historiemetafor

Den strukturerende tankefigur i Galtungs *Europe in the Making*, 1989

Til forskel fra Galtungs analyse holder den svenske undersøgelse sig stort set inden for grænserne af det europæiske kontinent. Til gengæld kommer den rundt i næsten alle dele og hjørner af Europa - fra de britiske øer via Frankrig til den iberiske halvø, derfra til Tyskland og det øvrige Centraleuropa og videre mod øst til 'Sovjetterritoriet', for endelig efter en rejse gennem Balkan at slutte med Norden.

Det bærende tema i *Europa - historiens återkomst* er studiet af de integrations- og fragmentationsprocesser, der har fundet sted i denne del af verden. Ikke alle analyser går lige langt tilbage i tid. Det mest almindelige er at tage udgangspunkt i forholdene i middelalderen og føre analysen frem til i dag. Fortidsfortolkningen får herved en meget fremtrædende plads i denne undersøgelse. Her ligger en del af forklaringen på bogens titel. Og begrundelsen for den valgte tilgang er både enkel og klar:

Europa är [i dag] (...) ett komplex bestående av olika folk, territorier, mentaliteter, kulturer, värdesystem och identiteter som vuxit fram under mycket långa tidsperioder. Nyckeln att förstå denne sammansatta verklighet är historisk kunskap. Utan sådan vetskap är det omöjligt att tolka politiska och ekonomiska sammanhang. Detta framgår klart om vi vill försöka sätta oss in i det som synes ske runtom i Europa idag.⁶

Men selv om fortidsfortolkningen udgør det fremherskende moment i *Europa - historiens återkomst*, betyder det ikke, at fremtidsdimensionen er fraværende. Slet ikke. Det påpeges således i forordet: "Kunskap om det förflutna är den första förutsättningen inte bara för att förstå den egna samtiden utan också för att bedöma hur framtiden kan komma att gestalta sig."⁷ Og det bliver ikke ved det programmatisk. Mange af enkeltanalyserne afsluttes med en statusopgørelse over situationen i dag, hvori fremtidsforventninger indgår som et vigtigt moment.

I de senere års danske Europaforskning og -debat har Ole Wæver været centralt placeret. Han er af uddannelse samfundsfagsmand, hans forskningsfelt er international politik og Center for Freds- og Konfliktforskning i København hans arbejdsplads. Han anskuer Europa udelukkende under en sikkerhedspolitisk synsvinkel. Forholdet mellem udenrigs- og indenrigspolitik bliver dog

også taget op, når det er påkrævet. Og da det drejer sig om sikkerhedspolitik, må supermagterne USA og Sovjet/Rusland selvfølgelig medtænkes.

Et af Wævers første større arbejder er *Hele Europa. Projekter - Kontraster* (1989). Dette arbejde er blevet ført videre i *Sikkerhedspolitisk stabilitet og national identitet* - hans bidrag til *Europa. Nation - Union - efter Minsk og Maastricht* (1992).⁸ Og et af hans seneste bidrag er *En ny Middelalder* (1992)⁹, hvori danske læsere gøres bekendt med, hvad han fortalte den første konference for europæiske fredsforskere om aktuelle udviklingstendenser i Europa.¹⁰

Det er fremtidsdimensionen, der dominerer hos Wæver - helt modsat tendensen i *Europa - historiens återkomst*, hvor fortidsfortolkningen gør det. *Hele Europa* er således en analyse og vurdering af fem af vor tids centrale Europa-projekter - altså fem forskellige forestillinger om Europas fremtidige struktur. Og *Sikkerhedspolitisk stabilitet og national identitet* er Wævers forsøg på at klarlægge og gennemspille de tre sikkerhedspolitiske scenarier, der foreligger for Europa i 1990'erne. Men selvom hans interesse næsten hele tiden er rettet mod fremtiden, spiller fortidsfortolkningen alligevel en central rolle i hans analyser. De foreliggende sikkerhedspolitiske muligheder, udfordringer og dilemmaer bliver hele tiden analyseret og vurderet i lyset af de hidtidige sikkerhedspolitiske erfaringer i Europa siden middelalderen.

En anden centralfigur i de senere års danske Europaforskning og -debat er historikeren Uffe Østergård, ansat ved Center for kulturforskning ved Aarhus Universitet. Komparativ historie er hans særlige forskningsfelt - især den sammenlignende nationalstatsforskning. Han har på det seneste sammenskrevet en del af sine mange artikler til *Europas ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden* (1992).

Heri kommer Østergård rundt i mange forskellige dele af Europa. Også USA og Rusland/Sovjet inddrages i fremstillingen og det med en interessant begrundelse. Disse stater betragter han som europæiske 'aflæggercivilisationer'. De må følgelig inddrages, hvis man på godt og ondt vil forstå, hvad Europa og det europæiske potentiale egentlig er. Og derfor beklager han, at han ikke har haft kræfter til også at se på de mange andre europæiske af-

læggercivilisationer: Canada, Australien, New Zealand, Latinamerika og Sydafrika.

Set i forhold til de andre værker ligner *Europas ansigter* mest *Europa - historiens återkomst*. Den har dog sin egen særlige profil. Den viser sig især på to fronter. Østergård søger konsekvent at drage sammenligninger, hvorved de nationalstatslige forhold og forandringer i Europa hele tiden bliver relativiseret og perspektiveret. Og han anskuer sit forskningsfelt under en ganske bestemt synsvinkel: "Jeg skriver historien eks- og implicit gennem den danske erfaring. Ikke kun for at forstå Danmark, danskerne og det danske rige bedre, men også for at forstå de andre bedre."¹¹

Hovedsigtet hos Østergård er at udvikle og forbedre danskernes samtidsforståelse ved at få dem til at medtænke forhold fra såvel andre tider som andre rum. Fortidsfortolkningen indtager følgelig en meget fremtrædende plads i fremstillingen. Enkelte steder beskæftiger han sig imidlertid også med fremtiden. Han overvejer således muligheden af, at Italien vil komme til at danne model for det kommende Europa - altså at vi for tiden skulle bevæge os hen imod en italienisering af Europa.

Jørgen Ørstrøm Møller er den sidste, der skal tages op her. Han er økonom af uddannelse, ansat som udenrigsråd i det danske udenrigsministerium og er som sådan med til at udforme og effektivisere dansk Europapolitik. Han har imidlertid også søgt at sætte sit præg på den danske Europadebat. Det er gjort gennem en hel række artikler og mindre bøger, hvoraf de seneste er *Europa år 2000* (1990), *På sporet af Europa* (1991)¹², *Europa som et nyt habsburgsk imperium* (1991)¹³, *Europa. De nye europæere fødes nu* (1992)¹⁴ samt *Verden i 90'erne* (1992).

Ørstrøm Møller er primært optaget af Europa, her især af forholdene i og for EU. Ja, ofte sætter han på det nærmeste et lighedstegn mellem Europa og EU. Hans overordnede sigte er at afdække de fremherskende udviklingstendenser og deres konsekvenser. Der skulle være to hovedtendenser i dagens Europa: på samme tid en økonomisk internationalisering og en kulturel decentralisering. Og konsekvensen heraf skulle være klar: nationalstatens fallit.

nationalstaten [kan] ikke længere levere en tilfredsstillende ramme for de enkelte personer. Nationalstaten er ved at tabe

pusten og kan ikke stille økonomisk sikkerhed, social sikkerhed, kulturel sikkerhed til rådighed for sine borgere.¹⁵

Ørstrøm Møller gør dog også en hel del ud af at få placeret Europa/EU i en global sammenhæng. Det er hovedanliggendet i *Verden i 90'erne*, hvor han beskæftiger sig med spændings- og konkurrenceforholdet mellem de tre centre i verden af i dag: USA, Japan og Europa. Forholdet til den 3. verden indtager derimod en yderst tilbagetrukket plads.

Det er sammenhængen mellem samtidsanalyse og fremtidsforventning, der står i centrum hos Ørstrøm Møller. Han gør således meget ud af at fremskrive de udviklingstendenser, som han mener er de dominerende i nutidens Europa. Men også fortidsfortolkningen spiller en betydelig rolle i flere af hans analyser.¹⁶ Det gør den især i *På sporet af Europa*, hvor han gennemgår Europas historie helt tilbage fra antikken for at vise, at nok er 'det nye Europa' nyt for os, men egentlig er det blot en tilbagevenden til en model, "som lå til grund for store dele af europæisk civilisations storhedstid."¹⁷

Kendetegn og brugsværdi

Den faglitteratur om Europa, der er blevet taget op her, er i flere henseender forskellig. Den har dog to interessante fælles kendetegn. Det første er, at der i denne faglitteratur faktisk findes en sammenkobling af fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning. Det andet fælles kendetegn er, at alle de nævnte tekster er skrevet af fagfolk med et levende engagement i tidens store udfordringer og stridsspørgsmål. Hertil kan føjes, at disse to kendetegn fremstår som forbundne forhold - altså synes at hænge sammen i praksis.

Ser man på vor tids forskning om og analyser af Europa, bliver det åbenbart, at begrebet 'historiebevidsthed' - defineret som et samspil mellem fortidstolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning - på ingen måde er en fortænkt teoretisk konstruktion. Det drejer sig ikke om en begrebsdannelse, der er uden hold i eller forbindelse med den faktisk foreliggende virkelighed. Tværtimod er det sådan, at hvis man skal kunne afdække og begribe et væsentligt kendetegn ved de bevidsthedsformer, der kommer til udtryk i nutidens Europolitteratur, har man brug for et begreb,

Rosmarie

EUROPAS ANSIGTER

*Nationale stater og politiske kulturer
i en ny, gammel verden*

Uffe Østergård

Historiemetafor: at svømme i tidens strøm
Forside af Østergård *Europas ansigter*, 1992

der netop etablerer en sammenhæng mellem fortid, nutid og fremtid. Har man således ikke øje for denne sammenhæng, vil man overse noget aldeles afgørende i nutidens faglitteratur om Europa.

Nu er det ikke sådan, at de nævnte fagfolk selv bruger termen 'historiebevidsthed' til at beskrive, hvad det er, de gør i deres arbejde. Men begrebet kan bruges til at give en rimelig præcis og rammende karakteristik af et væsentligt moment i en faktisk foreliggende erkendelsespraksis - en praksis, der i øvrigt ikke fremstår som fagspecifik, men som udfoldes inden for flere beslægtede forskningsfelter.

Når dette er sagt, må det imidlertid straks føjes til, at samme faglitteratur fremviser en betydelig variation i, hvorledes forfatterne konkret håndterer vægtlægningen mellem fortid, nutid og fremtid.

I nogle fremstillinger dominerer samspillet mellem fortidsfortolkning og samtidsanalysen, og fremtidsforventningen indtager følgelig en ret tilbagetrukket plads. Det er fx. tilfældet i Østergårds *Europas ansigter* (1992). I andre står samtidsanalysen og fremtidsforventningen som det centrale og fremherskende, og fortidsfortolkningen bliver det underordnede og derfor trængt i baggrunden. Det er fx. tilfældet i Wævers *Sikkerhedspolitisk stabilitet og national identitet* (1992). Til gengæld er der i Galtungs *Europe in the Making* (1989) søgt etableret et ganske afbalanceret forhold, ja nærmest en ligevægt mellem fortid, nutid og fremtid.

Ser man dernæst på, hvilke 'fortider' er søgt sammenkoblet med samtidsforståelsen og fremtidsforventningen, finder man igen en betydelig variation. Der er intet overraskende i, at den nærmeste fortid - altså tiden siden sidste verdenskrig - indtager en meget central og betydelig plads. Mere interessant er det, at selv om alle de nævnte fagfolk er optaget af at udrede forhold og forandringer i nutiden, har det på ingen måde ført til, at de kun beskæftiger sig med samtidshistoriske forhold.

Det er tværtimod sådan, at alle arbejder med en fortidshorisont på mindst et par hundred år. Og mange har faktisk følt sig nødsaget til at gå helt tilbage til antikken eller middelalderen for at kunne klarlægge og forklare, hvorfor væsentlige og påtrængende forhold i dagens Europa er som de er. Det gennemgående træk synes at være, at fagfolk går så langt tilbage i tid, som det er nødvendigt for at kunne give en rimelig tilfredsstillende udred-

ning af nutidens forhold og udfordringer. Og ofte er der tale om et endog meget langt tilbageblik.

Jeg har søgt at vise, at en historiebevidsthed kan findes indlejret i dele af den nyere faglitteratur om Europa. Den afdækkede historiebevidsthed - må det understreges - har på ingen måde karakter af en biting eller et vedhæng. Tværtimod udgør den en central og integral bestanddel af nævnte Europalitteratur. Ser man derfor på de socio-kulturelle behov, som denne litteratur søger at imødekomme, får man samtidig en (delvis) klarlæggelse af historiebevidsthedens relevans og brugsværdi.

Mange nyere analyser af Europa henter ikke deres væsentligste dymanik og kraft i faginterne problemstillinger og debatter. Vi har her at gøre med en udpræget nutidsorienteret og situationsbestemt faglitteratur. Den er skrevet ind i en situation, hvor befolkninger i flere europæiske lande står ved afgørende korsveje, og hvor vidtrækkende beslutninger skal træffes.

I denne situation har mange kvinder og mænd følt et udtalt behov for på ny at overveje: hvem er 'vi' i grunden?, hvor står 'vi' nu?, hvem og hvordan er 'de andre'?, hvad udgør baggrunden for 'vor' nuværende situation?, hvori består udfordringer?, hvilke valgmuligheder har 'vi' egentlig?, hvilke dele af 'vor' kulturarv ønsker 'vi' at bevare og videreføre?, hvilke dele ønsker 'vi' at forkaste og erstatte med noget nyt?, hvor ønsker 'vi', hvor ønsker 'de andre' at drage hen i årene, der kommer?

En betydelig del af den nyere Europalitteratur er optaget af samme spørgsmål, og fagfolkene bruger deres faglige kunnen til at bearbejde og besvare dem. Med andre ord: de behandler og tager stilling til en eller flere af tidens store udfordringer. Det er det, der gør disse skrifter så relevante og vedkommende; det er det, der gør det berettiget at kalde den en aktuel faglitteratur. For 'aktuel' kommer af det latinske 'actus' (= handlen eller virken) og betyder af mere umiddelbar interesse eller betydning for menneskelig handlen.

De foreliggende Europaanalyser tjener selvfølgelig flere forskellige formål. Men de synes alle at være fælles om en dobbelt brugsfunktion. De sigter dels mod at analysere baggrunden for og konturerne af en påtrængende udfordring i vor tid, dels mod at klarlægge de foreliggende valg- og handlemuligheder og deres mulige

konsekvenser. Vor tids Europa bliver her - kan man sige - anskuet som et 'handlingsspillerum'.

Skal man agere i et komplekst 'handlingsspillerum' på en fornuftig og ansvarlig måde, har man brug for flere forbundne former for information og indsigt. Man må kende de forhåndenværende spillere og modspillere, rammer og regler, normer og holdninger, ressourcer og drivkræfter, alliancer og konflikter. Man har således brug for en både generel og specifik historisk-samfunds-faglig indsigt i de eksisterende forhold og pågående forandringer i nutidens Europa. Men dette er ikke i sig selv tilstrækkeligt.

Skal man klare sig i et komplekst 'handlingsspillerum', må man også kunne - ja netop spille. Man må kunne udrede de foreliggende valg- og handlemuligheder - herunder de udbytter og risici, som de forskellige valg og handlinger kan forventes at have. Man må klarlægge, i hvilke sammenhænge man kan forvente at bevæge sig på nogenlunde sikker grund, og i hvilke i et terræn fyldt med faldgruber. Man har med andre ord også brug for en veludviklet scenariekompetence - altså evnen til at kunne opstille, gennemspille og vurdere socio-kulturelle scenarier.

Ser vi på de foreliggende Europaanalyser, findes begge komponenter i dem. Her viderefremidles en generel og specifik indsigt i, hvorledes og hvorfor nutidens europæiske hus er indrettet som det er. Og i lyset heraf opstilles et eller flere scenarier for fremtidens Europa. Fagfolkene har kunnet behandle Europa som et 'handlingsspillerum' ved netop at sammenkoble fortidsfortolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning. Og det er derfor man kan sige, at en historiebevidsthed i egentlig forstand ikke blot findes indlejret i, men at den faktisk blomstrer og folder sig ud i nyere faglitteratur om Europa.

Skud i blinde eller kvalificeret gæt?

Jeg har nu set på historiebevidsthedens kendetegn og brugsværdi og vil derfor gå videre til det tredje og sidste af mine delemner: historiebevidsthedens kvalitet. Spørgsmålet om kvalitet er et komplekst problem. Og det bliver for alvor intrikat og perspektivrigt, hvis definitionen af historiebevidsthed tages på ordet, og spørgsmålet rettes mod selve sammenkoblingen af fortidsfortolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning. En forskel i kvalitet

må da også vise sig i den måde, på hvilken fortid, nutid og fremtid bliver samtænkt. For ellers er der ikke tale om historiebevidsthedens kvalitet.

Det kan her være på sin plads at anvende det velkendte princip: the proof of the pudding is in the eating. I så fald vil kvaliteten af en samtænkning af fortid, nutid og fremtid vise sig i den måde, som fremtidsscenarier bliver udarbejdet.¹⁸ For som det så rigtigt bliver påpeget i *Den bløde tunnel - og andre veje* (1992), et af de seneste danske bidrag til fremtidsforskningen:

ethvert forsøg på at forstå og fortolke fremtiden afhænger af vores opfattelse af nuet og fortiden. Eller sagt mere skarpt: enhver forudsigelse er ikke andet end en fortolkning af nutiden.¹⁹

Men selv efter at dette er blevet slået fast, kan en betænkelighed melde sig: giver det overhovedet mening at tale om kvalitet i forbindelse med fremtidsforventninger og -scenarier? Ethvert forsøg på at komme med forudsigelser om komplekse samfundsforhold - vil mange måske mene - er behæftet med så mange momenter af usikkerhed, at det slet ikke giver mening at kvalitetsvurdere sådanne forsøg.

Konsekvenserne af en sådan opfattelse er åbenbare. Den implicerer, at fremtidsforventninger og -scenarier aldrig kan blive andet og mere end skud i blinde. Og hermed er muligheden af, at de kan udvikles og blive til kvalificerede gæt, helt blevet afskrevet. Samtidig har man afskrevet muligheden af at kunne kvalitetsvurdere historiebevidsthed i egentlig forstand.

Nu er det ikke videre vanskeligt at påvise, at mange fremtidsforventninger og -scenarier har vist sig at være fejlagtige, ja endog meget forfejlede. Men det er ikke videre oplagt, hvilke konsekvenser man skal drage af det veldokumenterede forhold, at forudsigelser ofte ikke holder stik. Nogle kunne måske fristes til at drage den konsekvens, at man simpelthen bør skrotte ethvert forsøg på opstille fremtidsscenarier om mere komplekse samfundsforhold. Men ville det nu også være klogt? Johan Galtung er ikke i tvivl om svaret:

To make educated guesses is risky. The guesses may be wrong. But not to have an image of the future is worse than risky. It is stupid.²⁰

Fremtidsforskning er et af de felter, der både er vokset frem og har vokset sig stærk i løbet af de seneste to til tre årtier. Når en hel del fagfolk i dag er villige til at sætte begreberne 'fremtid' og 'forskning' sammen, så er det, fordi det antages, at dette også er et område, hvor der kan arbejdes med faglige krav til at skelne skidt fra kanel. Disse fagfolk går med andre ord ud fra, at det er muligt fagligt at opkvalificere fremtidsforventninger og -scenarier - altså at det giver mening at arbejde med et begreb som 'et kvalificeret gæt' (an educated guess).

Jeg har derfor set lidt nærmere på, hvorledes den nyere fagliteratur om Europa har søgt at samtænke fortid, nutid og fremtid. Og i lyset heraf har jeg forsøgt at kvalitetsvurdere nogle af de nævnte scenarier for Europas fremtid.

Den mest almindelige måde, på hvilken en sammenhæng mellem fortidsfortolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning er søgt etableret, er gennem en påpegning af ligheder såvel som forskelle. Europalitteraturen er gennemsyret med sådanne forsøg på at drage paralleller og fremlægge modstillinger.

Et eksempel kan være Jørgen Ørstrøm Møllers påpegning i *Europa år 2000* (1990) af, at "set i historisk perspektiv er der næppe nogen bedre parallel [til situationen i dagens Europa] end Wienerkongressen i 1815."²¹ Et andet eksempel kan være Ole Wævers fremhævelse af, at hvad angår muligheden af en stædfortræderkrig mellem Frankrig og Tyskland i Jugoslavien, "var vi [for nylig] tættere på 1914 end vi kan li' at tænke på. Prøv bare at tænke det scenario igennem."²² Et tredje kan være Martin Martinez y Riqués bidrag om *Spanien: kastiliansk imperium eller nationalstat i vardande?* i *Europa - historiens återkomst* (1992). Han slutter med at overveje chancerne for, at Spanien vil blive yderligere integreret eller fragmenteret i fremtiden, og det sker på baggrund af flere paralleller og kontrasteringer.

De fleste fagfolk arbejder som regel med mere implicitte former for komparativ metode. Metoden kan dog også bruges mere åbent og bevidst. Mest konsekvent sker det hos Uffe Østergård, og en påpegning af ligheder og forskelle i både tid og rum spiller en

meget fremtrædende rolle i *Europas ansigter* (1992). Fagfolk går under tiden et skridt videre, og hele fremtidsforventningen får da nærmest karakter af en analogislutning. Det er det, der fx. sker hos Ørstrøm Møller, når han fører følgende idé frem:

den mest sandsynlige statsmodel for fremtidens Europa er noget, der i sit grundtræk svarer til opbygningen af det habsburgske imperium.²³

Det er ikke alene gennem at påpege ligheder og forskelle, at en sammenhæng mellem fortid, nutid og fremtid bliver søgt etableret. En sådan søges også frembragt gennem forestillinger om karakteren af historisk-socialle processer. Alle nævnte fagfolk arbejder ud fra den antagelse, at mennesker har mulighed for at øve indflydelse på, hvorledes fremtiden vil komme til at tage sig ud. Alligevel gør meget betydelige forskelle sig gældende - forskelle, der bevæger sig inden for en skala, hvor fremhævelsen af 'det tilfældige' danner et ene yderpunkt, og betoningen af 'det lovbundne' det andet.

Betydningen af 'tilfældet' fremhæves stærkest i *Europas ansigter*, og her ligger sikkert del af forklaringen på, at Østergård er den af de behandlede fagfolk, der er mest tilbageholden med at formulere sine forventninger om Europas fremtid.²⁴ Derimod arbejder Wæver med en forestilling om "nogle ubehagelige og ubarmhjertige mekanismer", der "virker bag om ryggen på aktørerne."²⁵ Disse mekanismer danner grundlaget for de fremtids-scenarier, han gennemspiller. Han opfatter mekanismerne som "politiske lovmæssigheder eller magtens mekanik." Samtidig understreger han dog, at det ikke er tale om 'naturlove'. Derfor sætter han begrebet 'lovmæssighed' i gåseøjne, idet han understreger, at "der er ingen love i samfundslivet, der er hævet over menneskelig handling."²⁶

Betoningen af 'det lovbundne' i de historiske processer slår tydeligst igennem hos Ørstrøm Møller og Galtung. Førstnævnte arbejder med en forestilling om nogle stærke underliggende strømninger i samfundet, der egentlig bestemmer udviklingen. Det er den økonomiske internationalisering og kulturelle decentralisering. Og denne opfattelse udgør grundlaget for hans idé om, at

nationalstaten [bliver i dag] klemmt. Den har ikke noget at tilbyde. Den visner bort på en langsom og pinefuld måde.²⁷

Hos Galtung er der en klar tendens til bruge biologiske billeder og analogier til at beskrive historisk-socialle processer. Herved bliver eftertrykket lagt på det cykliske og uafvendelige, og hans fremstilling får lejlighedsvis karakter af historiemetafysik.

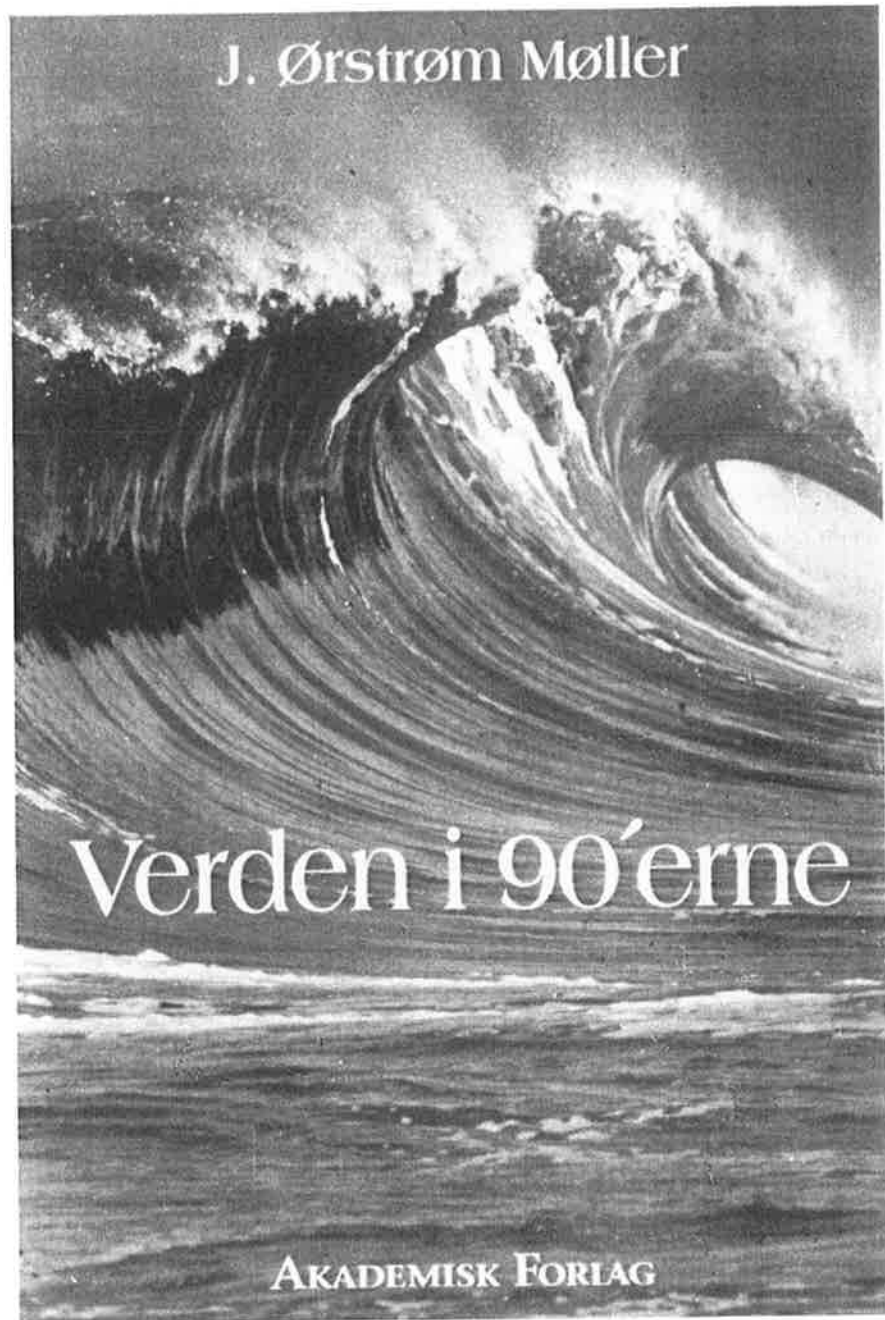
History moves in waves and counterwaves. And so does European history. Charlemagne, Charles Quint, Napoléon, and Hitler - and the NATO-WTO system - tried to freeze European history into some design. They failed. So will their successors.²⁸

Alle tekster er skrevet af fagfolk med et udtalt engagement i tidens store udfordringer. Derfor sigter de ikke alene mod at videregive information og indsigt. De søger også at øve indflydelse på, hvorledes fremtiden vil blive udformet, gennem at påvirke deres læseres holdninger og handlinger. Dette forhold sætter følgelig sit præg på såvel deres fremstillinger som deres forventninger.

Nogle vil gerne virke som selvopfyldende profetier - det er især tilfældet med Ørstrøm Møllers skrifter om, hvordan EU/Europa vil udvikle sig i løbet af 90'erne. Andre fremlægger et fremtids-scenarie i det håb, at de dermed kan modvirke, at det bliver til virkelighed - det er især tilfældet med Galtungs vision om, at EU er på vej mod at blive en ny supermagt.

På et overordnet plan finder jeg det ikke videre vanskeligt at kvalitetsvurdere den historiebevidsthed, der bliver artikulert i nyere faglitteratur om Europa. Alle forsøg på at samtænke fortid, nutid og fremtid kan siges at have karakter af 'kvalificerede gæt' i den forstand, at alle - i hvert fald delvis - baserer deres overvejelser på foreliggende forskning og fremlægger dem som led i en faglig debat.²⁹

Det må dog straks tilføjes, at nogle overvejelser over Europas fremtid fremstår som væsentlig mere kvalificerede end andre. Det er - for mig at se - en forholdsvis enkel opgave at kvalitetsvurdere og rangordne de scenarier for Europas fremtid, som Galtung, Wæver og Ørstrøm Møller har fremlagt.

Bølgen som historiemetafor

Forsiden af Ørstrøm Møllers *Verden i 90'erne*, 1992

Der er flere grunde til, at jeg finder Ørstrøm Møllers forsøg det mindst tilfredsstillende. Indledningsvis og principielt påpeger han vanskelighederne ved at lave fremtidsprognoser, fordi udviklingen er præget af diskontinuitet og kvantespring. Men i praksis holder det ham ikke tilbage fra at fremlægge en meget kontant, næsten en-dimensionel fremstilling af udviklingstendenserne. Hos Ørstrøm Møller savner man således en diskussion af alternative scenarier, og præmisserne for hans fremskrivninger virker ikke altid videre klare eller velbegrundede. Det virker helt klart som om det politiske sigte har taget så meget overhånd, at hans fremtidsvision fremstår som en form for besværgelsesretorik:

I de historiske perioder, hvor Europa har nærmet sig en slags enhed, er den rigtige balance blevet fundet mellem internationale regler, og forhold som overlades til de enkelte nationaliteter, folkeslag og befolkningsgrupper. (...) Mange troede at Europa omkring årene 1990-1992 var i færd med at gennemføre en ny slags centralisering. I virkeligheden bliver der tale om en stærk decentralisering. (...) Den forkætrede Maastricht-Traktat er i virkeligheden et forsøg på at finde fællesnævneren for økonomisk internationalisering og kulturel decentralisering - kombinationen af en fælles ramme, hvor det er nødvendigt, og selvbestemmelse, hvor der er ønskeligt. Europas fremtid kommer til at stå og falde med, om det kan føres ud i livet.³⁰

Det er ud fra denne antagelse, at Ørstrøm Møller fremskriver udviklingen frem til år 2000. Og det er vanskeligt, ja nærmest umuligt at føre en seriøs debat om, hvordan fremtiden kan/vil blive på grundlag af sådanne præmisser.

Sagen stiller sig meget anderledes hos Galtung. Hans forsøg på at kortlægge den sandsynlige udvikling af EU frem til år 2000 har karakter af et debatoplæg.³¹ Han gør nøje rede for de enkelte skridt i fremskrivningen og fremlægger 5 hovedargumenter til fordel for det opstillede scenarie. Han gør dog samtidig opmærksom på forhold, der kunne tale imod, at EU vil udvikle sig til en ny storstat og supermagt - herunder Europas konfliktprægede og tvedelte kulturarv. Men det sidste forfølges ikke nærmere.

Når jeg finder Wævers forsøg endnu bedre end Galtungs, så er det, fordi han netop gør et seriøst forsøg på at opstille og gennem-

gå tre relevante og konkurrerende sikkerhedspolitiske scenarier for Europa: et kold krigs-, et integrations- og et fragmentations-scenarie. Grundlaget for og opbygningen af scenarierne fremgår klart. Endvidere gennemspilles de forskellige scenarier i et forsøg på at klarlægge de omstændigheder, under hvilke man må forvente at løbe ind i alvorlige problemer og besværlige dilemmaer. Scenarierne bruges bl.a. til at afdække betingelserne for at undgå, at en euro-nationalisme med dens farlige konsekvenser vil blive etableret og vinde dominans - en mulighed, som Galtung ikke har øje eller sans for.

Wæver gør analysen af Europa som et sikkerhedspolitisk 'handlingsspillerum' til et middel til at klarlægge såvel forudsætninger for som konsekvenserne af vigtige politiske valg. Det betyder ikke, at han skjuler, hvor han selv står. Det fremgår ganske klart. Hans fremstilling og stillingtagen har dog ikke karakter af besværgelser, men af analyse og argumentation. Dermed skabes der rum for spørgsmål og indsigelser, rum for både debat og dialog. Og det er det helt afgørende, hvis en historiebevidsthed skal være med til at kvalificere den politiske debat og stillingtagen i et demokrati.

Vi har stadig to uafhængige Europa-debatter - én om kultur, om det genfødte Europa. Den foregår i Prag og på avisernes kultursider. En anden handler om økonomi og sikkerhed og foregår i Bruxelles - og avisernes erhvervstillæg. (...) I den første gælder det vision og værdier, den anden nødvendighed. Samtidig er det klart, at de to anliggender reelt i høj grad er forbundne. Øst-Centraleuropas skæbne afhænger af EF's udvikling og måske også omvendt. (...) Hvad [min] sikkerhedspolitiske analyse viser, er at det politiske valg ikke står mellem at centralisere (Bruxelles) og decentralisere (nationalt/regionalt). Det står mellem en befæstelse af den nationalstatlige strukturering af Europa og en omorganisering af det politiske rum - ikke en gentagelse af nationalstaten på europæisk plan, men en samling af visse helt centrale mekanismer, markedet og sikkerheden, mens en lang række andre spørgsmål bliver mindre klare, end de har været i flere hundrede år.³²

Fortidens funktionalisering

Jeg har forsøgt at tage spørgsmålet om historiebevidsthedens kendetegn, brugsværdi og kvalitet op til fornyet overvejelse i et forsøg på at komme lidt videre med en afklaring af historiedidaktikkens empiriske, teoretiske og normative grundlag.

Mest afgørende for min argumentation har været påvisningen af, at definitionen af 'historiebevidsthed' som et samspil mellem fortidsfortolkning, samtidsanalyse og fremtidsforventning på ingen måde er at betragte som en fortænkt teoretisk konstruktion. Tværtimod er begrebet yderst velegnet til at begribe, hvorledes mennesker faktisk søger at få sammenhæng i deres liv og samliv. De gør det bl.a. ved at samtænke fortid, nutid og fremtid. Og derfor bør historielærere og -didaktikere begynde at tage definitionen af 'historiebevidsthed' på ordet og ikke som hidtil blot på skråmt.

Hvilke didaktiske konsekvenser har det? kan man afslutningsvis spørge. Det medfører, at fortidsfortolkningen ikke længere gøres til det centrale og altafgørende, hvorved historieundervisningen i praksis er blevet tilpasset til en traditionel faghistorisk tænkemåde. Det medfører også, at man åbent anerkender, at 'historiebevidsthed' er et helhedsbegreb, der er fagoverskridende og grænse-
sprængende i forhold til den traditionelle fagdeling, og at det fordrer opbygningen af nye og anderledes former for fagtænkning. Og det medfører endeligt, at en formålsbestemmelse for en historieundervisning ikke længere tager udgangspunkt i et videnskabsfag, men i en forståelse af historiebevidsthedens faktisk brugsfunktioner og deres kvalificering.

Skal skolens undervisning sigte mod at bearbejde og videreudvikle børn og unges historiebevidsthed, så medfører det fortidens funktionalisering i skolesammenhæng. Det må man gøre klart og åbent vedgå. At gøre dannelsen af historiebevidsthed til omdrejningspunktet er et forsøg på at gøre undervisningen mere relevant og perspektivrig for vor tids børn og unge. Men fortidsfortolkningen vil samtidig blive styret og struktureret af markante behov i nutiden og fremtiden.

Jeg har et klart forbehold over for fortidens gennemførte funktionalisering i en videnskabelig sammenhæng. Væsentlige dele af fortidsforskningen bør altid forholde sig til tidens store udfordringer og stridsspørgsmål. Men ikke al historieforskning. I en faghi-

storisk sammenhæng bør der også være plads til at udforske problemstillinger, uden at deres relevans og nytteværdi på forhånd er klar og åbenbar.

Jeg ser derimod ikke et større problem i fortidens funktionalisering i en skolesammenhæng. Her bør ethvert opgave- og emnevalg - ideelt set - kunne begrundes i didaktiske overvejelser over opgaven og emnets værdi for børn og unges dannelse og uddannelse. Og det vil jo netop sige, at det skal kunne begrundes i foreliggende behov i nutiden og fremtiden.

NOTER:

1. Sven Sødring Jensen var - mig bekendt - den første, der gjorde dette i Danmark, Bodo von Borries den første i Vesttyskland.
2. Jf. også Bodo von Borries, *Geschichtsbewusstsein als Identitätsgewinn? Fachdidaktische Programmatik und Tatsachenforschung*, 1990.
3. K.-E. Jeismann, "Geschichtsbewusstsein", *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, 1. udg., (1979) s.42 & s.44, 3. udg., (1985) s.40 & s.42.
4. K.-E. Jeismann, "Thesen zum Verhältnis von Politik- und Geschichtsunterricht", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, årg. 43, 1992, s. 557-569.
5. Sven Tägils arbejde med fremtidsstudier har også i andre sammenhænge præget hans realhistoriske fremstillinger - se fx. hans *Mot en usikker fremtid 1965* - (= *Aschehougs Verdenshistorie* bd. 15), 1986. Bindet indledes med en påpegning af, at "Nåtiden flytter seg jo stadig fremover og kan ikke forstås om den ikke knyttes sammen både med samtidshistorien og med vår oppfatning om fremtiden" (s.9), og det afsluttes med en generel drøftelse af menneskenes vilkår og af den usikre fremtid.
6. Sven Tägil (udg.), *Europa - historiens återkomst*, 1992, s.5.
7. Sst., s.5-6.
8. Bogen er redigeret af Christen Sørensen.
9. I *Information* 15.12.92.
10. Jf. *Territory, Authority and Identity: The Late 20th Century Emergence of Neo-Medieval Political Structures in Europe*, arbejdspapir, 1992.

11. U. Østergård, *Europas ansigter*, 1992, s.11.
12. Trykt i *Samvirke*, oktober, 1991, s. 30-33.
13. Trykt i *Udenrigs*, nr. 1, 1991, s.52-54.
14. Bogen har undertitlen *Om europæisk historie, økonomi, politik og EF*.
15. *Verden i 90'erne*, 1992, s.29.
16. Jf. også "Fremad mod fortiden", *Magisterbladet*, nr. 8, 1992, s.14-5.
17. *Samvirke*, oktober 1991, s.33. Jf. også *Verden i 90'erne*, 1992, s.8.
18. I denne sammenhæng anvendes termen 'scenarie' som et inklusivt begreb - det indbefatter således alle seriøse forsøg på at opstille og gennemspille forskellige fremtidsforventninger. Dette nævnes, fordi i en del af faglitteraturen bruges termen 'scenarie' alene om en blandt flere af fremtidsforskningens teknikker - jf. Tom Erling Thastrup, *Fremtidsforskning - hvorfor og hvordan*, 1991 & Peter Gundelach (udg.), *Den bløde tunnel - og andre veje. Samfund og forskning i 90'erne*, 1992.
19. Peter Gundelach (udg.), *Den bløde tunnel - og andre veje*, 1992, s.13.
20. J. Galtung, *Europe in the Making*, 1989, s.26.
21. *Europa år 2000*, 1990, s.64.
22. *Information*, d.15.12.92.
23. *Udenrigs*, nr. 1, 1991, s.54.
24. Jf. U. Østergård, *Europas ansigter*, 1992, s.406f. Når Østergård taler om 'tilfældet', så bruger han termen som teknisk term. Han udelukker muligheden af egentlige forudsigel-

ser, men på ingen måde muligheden af at kunne forklare, hvorfor bestemte begivenheder fandt sted.

25. "Sikkerhedspolitisk stabilitet og national identitet", i Christen Sørensen (udg.), *Europa. Nation - Union - efter Minsk og Maastricht*, 1992, s.101.
26. Sst., s.101 & 122.
27. Denne opfattelse gennemsyrrer alle Ørstrøm Møllers skrifter og bliver mest tilspidset formuleret i hans artikel i *Udenrigs*, nr. 1, 1991.
28. *Europe in the Making*, 1989, s.21.
29. Det gælder også Ørstrøm Møller, der fx. i *Europa år 2000*, (1990) understreger, at de fremlagte tanker tidligere "har set dagens lys gennem publikation fra Dansk Udenrigspolitisk Selskab og Utrikespolitiska Institutet" (s.7).
30. *Verden i 90'erne*, 1992, s.8-9.
31. Jf. *Europe in the Making*, 1989, s. vi & 22-36.
32. "Sikkerhedspolitisk stabilitet og national identitet", Christen Sørensen (udg.), *Europa - Nation - Union - efter Minsk og Maastricht*, 1992, s.155-56.

HISTORIEDIDAKTISKE

SONDERINGER

BIND 1

BERNARD ERIC JENSEN

Institut for historie og samfundsfag
Danmarks Lærerhøjskole
1994